

Aziza Khazzom. Shifting Ethnic Boundaries and Inequality in Israel, Or How the Polish Peddler Became a German Intellectual.

Stanford, CA: Stanford University Press. 2008. 344 pages

גדי נסים*

כיצד פועלת הדיכוטומיה האתנית בישראל? כיצד פועל אי השוויון בשוק העבודה? האם מזרחים מופלים בו לרעה? על שאלות כבדות משקל אלו מנסה להשיב כוזם בספרה. כוזם פותחת בהנחה שמעמד ואתניות הם ממדים השזורים יחד במבנה החברתי. לכן כדי להבחין ביניהם ולבדוק את פעולתם יש לאתר תקופה היסטורית פורמטיבית, שבה המבנה החברתי אינו מעוצב לחלוטין. העשור הראשון לקיומה של המדינה – על המפגש שהתקיים בו בין הוותיקים ובין ההגירה היהודית ההמונית (העלייה) ממדינות אסיה, אפריקה ומזרח אירופה – עונה על ההגדרה הזאת. המחברת מסתמכת על מפקד האוכלוסין של שנת 1961 כמקור עיקרי לנתונים על מצבם של המהגרים, שנים אחדות אחרי שעברו את ההתמודדות הראשונית עם קשיי ההגירה.

הנחת המוצא התיאורטית המוצגת בספר היא שקיימת דיכוטומיה אתנית בקרב יהודים בחברה הישראלית. ארצות המוצא הרבות של העולים התכנסו לשתי קטגוריות אתניות – אשכנז ומזרח – והן בגדר בסיס להקצאת משאבים לא שוויונית ולשינוי סטריאוטיפי והיררכי של מאפיינים תרבותיים ותכונות אישיות. כוזם מנתחת את אופן פעולתה של חלוקה בינארית זו ואת מניעיה דווקא באמצעות מקרה שסותר אותה, "הפרדוקס העיראקי": על פי הדיכוטומיה האתנית היו אמורים המהגרים מעיראק להיות מופלים בהקצאת המשאבים ומתויגים מבחינה חברתית. אך הנתונים מראים שבשנות החמישים הם זכו להחזרים דומים לאלה של מהגרים מפולין ומרומניה בעבור ההון האנושי שלהם בשוק העבודה. ההחזרים של העיראקים גם עלו ככל שהשכלתם הייתה גבוהה יותר, והם התחרו באשכנזים על משרות צווארון לבן בתנאים שוויוניים. כלומר המקרה העיראקי מערער את ההנחה שלפחות בעבר התקיימה דיכוטומיה מלאה בין מזרחים לאשכנזים. כוזם מנסה לפתור את החידה, ובתוך כך מספקת ניתוח עומק של הציר מעמד-אתניות בחברה הישראלית.

כוזם מאמצת הסבר שרואה אתניות כפרקטיקות של הבניה חברתית, שבהן הגדרת האחר משמשת להגדרת האני על דרך ההנגדה. תהליך זה משליך על יצירה וקיבוע של היררכיות חברתיות ותרבותיות ועל התהוות דפוסי הדרה. אך עדיין נותרת בעינה השאלה מדוע מתעצבות ההבניות החברתיות וההדרה החברתית בצורה אחת דווקא ולא בצורה אחרת. לשם כך פונה כוזם לניתוח חברתי-היסטורי. היא משתמשת בתזת האוריינטליזם של סעיד כדי לנתח את ההיסטוריה היהודית בגולה ובישראל בשתי המאות האחרונות כסדרה של תהליכים שבהם קבוצות וקהילות מתייחסות אל עצמן ואל אחרות על פי מיקומן ברצף מערב-מזרח. השוויון החברתי שהציע תהליך האמנציפציה ליהודים במרכז אירופה ובמערב

* החוג לטוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב והמחלקה למדעי ההתנהגות, המרכז האקדמי רופין

היה מותנה ביכולתם להוכיח את היותם מודרניים ו"מערביים". הייתה זו תחילתה של שרשרת תגובות שבה הגדירו יהודי מרכז אירופה את יהודי מזרח אירופה "מזרחים", ולכן נחותים מבחינה תרבותית. כך בעצם יכלו להגדיר את עצמם "מערביים". הציונים הראשונים – שמוצאם במזרח אירופה – הפנימו תיוג זה וחתרו להקים מדינה מודרנית ומערבית שתתנער מכל סממן "מזרחי" ו"לבנטיני". כך הפכה ה"מערביות" לקנה מידה שלפיו יש לכוון את החברה הישראלית החדשה, את זהותה הקולקטיבית ואת זהותם של חבריה. מניע זה מסביר גם את הקריטריונים להשתייכות מלאה בקולקטיב הציוני: יכולתו של היחיד או הקבוצה להציג קרבה לאידיאל ה"מערבי" וריחוק מה"מזרחיות" הנחותה והמאיימת.

איך אפשר להשליך את הניתוח הזה על שוק העבודה? כאן מציינת כוונת תפקידם של מי שפעלו כשומרי סף בשוק ריכוזי זה: ותיקים ממוצא אשכנזי. הניתוח מראה כיצד אלה לא הפלו מזרחים כדי להעדיף את העולים האשכנזים הקרובים אליהם יותר, אלא תגמלו אותם לפי יכולתם להציג מאפיינים ותכונות שנתפסו כמערביים. מהגרים מעיראק זכו אפוא לתגמולים דומים לאשכנזים בשוק העבודה משום שהיו בקרבם רבים שלמדו במערכת חינוך מודרנית או שלטו בשפה המזוהה כמערבית.

כך מופרכת לכאורה התזה שמבססת אפליה אתנית על בסיס שיוכי או על אינטרס כלכלי, לטובת תמונה מריטוקרטית יותר, שבה יחידים מתוגמלים לפי מידת התאמתו של ההון האנושי שלהם לדרישות שוק העבודה. אך כוונת מקפידה לסייג טענה זו: היא מציינת ששוק העבודה אמנם נראה מריטוקרטי יותר בכל הנוגע למשרות בכירות, אך עדיין התקיימה בו הדרה של מזרחים ברמות הנמוכות. כמו כן, היא מדגישה שתזת הדיכוטומיה כן התממשה בזירות שבהן היה קשה יותר להציג תכונות אישיות כמערביות, למשל במדיניות פיזור האוכלוסין, שם גורלם של העיראקים היה דומה לזה של מזרחים אחרים. המסקנה של כוונת, והתזה המרכזית של הספר, היא שבשוק העבודה, במקום שבו התקיים מגע אישי בין שומרי הסף האשכנזים הוותיקים ובין מחפשי העבודה המזרחים, הייתה למזרחים אפשרות להשיג חוזרים דומים לאלו של האשכנזים, אך רק כחידים ועל בסיס יכולתם להציג תכונות "מערביות". לעומת זאת, כסובייקט קולקטיבי היו המזרחים – והמזרחיות – בגדר איום תרבותי על זהותה של החברה החדשה, ולכן שם ההדרה הייתה גורפת.

חוקרים וסטודנטים לתארים מתקדמים המתעניינים בחברה הישראלית ובשאלות של זהות, אי שוויון, מעמד ואתניות בחברות לאום, ימצאו בספר זה תועלת רבה. הספר כתוב בבהירות ובריהוט. כוונת מלווה את הקורא צעד אחרי צעד, מסבירה את ההיגיון התיאורטי והמתודולוגי, מעמידה את השערותיה במבחנים מחמירים ואינה משאירה פינות חשוכות. פרקי הניתוח הכמותי מלווים בתרשימים ובטבלאות, ובסוף הספר מובאים נספחים מתודולוגיים מפורטים ואינדקס מונחים שימושי. אופן הצגת הנתונים וההסבר המפורט של ההשערות והמתודולוגיה הופכים את הספר לנהיר גם עבור אלה שאינם שולטים ברזי המתודולוגיה הכמותית. חשוב לציין שכוונת מדגישה את היתרונות שמציע הניתוח שלה, אך גם מצביעה על מה שאין בו, ובמובן זה מגלה שקיפות.

אני מוצא בספר זה נושא תרומה מחקרית רבת פנים. ראשית, יש בו ניסיון מוצלח ביותר לצקת תוכן מחקרי ותיאורטי להנחה ש"נחיתות כלכלית ושוליות תרבותית שזורות ותומכות זו בזו בימינו" (פרייזר, 2004, עמ' 271). הספר מציג מכניזם משכנע שבו מתורגם מעשה ההבניה האתנית וההדרה האתנית למציאות מעמדית. כוונת אינה מסתפקת בהדגמת הזיקה

שבין שני הממדים הללו אלא מצליחה להפריד ולהבחין ביניהם כדי להבין מי מהם היה סיבה ומי היה תוצאה, ומה היה אופי הקשר ביניהם.

שנית, כזום מציעה שילוב מתודולוגי יעיל של שיטות מחקר כמותיות ואיכותיות. המתודולוגיה הכמותית מסייעת להבין את השפעת האתניות על ההישגים בשוק העבודה, בעיקר באמצעות התחקות על העדפויות של שומרי הסף. אלה היו האנשים שבחרו את מי להעסיק, באיזו משרה ועל פי אילו קריטריונים. הם לא בהכרח היו מודעים לבחירותיהם ולא הפלו בכוונה תחילה, אך התנהגותם הותירה "שובל סטטיסטי" (עמ' 60), ועליו מתחקה כזום כדי להוכיח את טענתה בדבר אופי ההכלה וההדרה. ראיונות עומק שקיימה כזום מספקים תיאור גדוש של האופן שבו חוו המהגרים בשטח את המפגש עם שומרי הסף ואת חיפוש העבודה.

שלישית, הניתוח המופיע בספר משלב באופן מעניין בין רמת הניתוח המקרו-חברתית ובין הרמה המיקרו-חברתית. כקורא לא זכיתי רק למבט-על על החברה במונחים של התפלגות משתנים והקשרים ביניהם, אלא חשתי שאני חוזר אחורה בזמן ונוכח במפגש המורכב שבין שומרי סף למחפשי העבודה. מה שתורם לכך – מלבד השילוב של ניתוח סטטיסטי עם ניתוח איכותי – הוא שילוב מעניין של תיאוריות בניתוח: תיאוריות של שוק העבודה, אתניות, אוריינטליזם, אינטראקציה סימבולית ועוד משתלבות ומספקות יחד תמונה ברזולוציה גבוהה. יתרה מכך, כזום שוזרת סיפורים של בני משפחה, יוצאי עיראק, מאותה התקופה, והללו הופכים את הקריאה למעניינת וחיה יותר.

רביעית, כזום מצליחה להימנע מקיבעון של קטגוריות הניתוח ושל המושגים התיאורטיים שבהם היא משתמשת. הניתוח המוצע בספר מפיח רוח חיים במושגי מפתח של התיאוריה הביקורתית בהקשר הרחב ובהקשר הישראלי (כמו אתניות, מעמד, אי שוויון, אפליה, אוריינטליזם, אשכנזים, מזרחים ועוד). המושגים הללו אינם מוצגים כסטטיים וכקפואים בזמן, אלא כנתונים בתנועה מתמדת המעוצבת בהקשר היסטורי מסוים וגם מעצבת אותו. ולסיום, הספר אמנם מציע נרטיב וניתוח תפורים היטב, אך ההתמקדות של כזום במורכבות ובתנועה המאפיינות את המצב האתני-מעמדי מזמינה לפרוש עוד את היריעה ולחקור את הסוגיות הללו גם בהקשרים של תקופות פורמטיביות אחרות, המאופיינות בשינויים של תצורות בסיס חברתיות. האתגר הוא לאתר תקופות כאלה. האם המצב שאנו חווים כעת, של משבר כלכלי גלובלי בעל השלכות שעדיין אינן ברורות, הוא ראשיתה של תקופה כזו? ימים יגידו.

מקורות

פרייזר, נ' (2004). מחלוקה להכרה? דילמות של צדק בעידן "פוסט-סוציאליסטי". בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי (עמ' 270-297). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.